

AMIR LJUBOVIĆ
(Sarajevo)

ŠIRENJE ARAPSKO-ISLAMSKE FILOZOFIJE (FALSAFA) U NAŠIM KRAJEVIMA*

Sa Ibn Sīnāovom (Aviceninom) i Ibn Rušdovom (Averoesovom) filozofijom klasična arapsko-islamska filozofija je dosegla svoj vrhunac. Trajale su, istina, još dugo pojedine discipline, živjela i širila se "istočna" teozofija Suhrawardija i cvjetala teozofska škola Ibn al-ʿArabija, ali je od Ibn Rušda počeo proces postepenog gašenja, kako se to u literaturi najčešće kaže, helenistički inspirisane filozofije kod Arapa, a potom i šire u islamskom svijetu. Međutim, "... velike epohe filozofije", kako kaže Veljko Korać, "retke su u istoriji. A ima vremena koja su izrazito antifilozofska... I u jednom i u drugom slučaju, bilo da je filozofija postala opšti misaoni horizont svog vremena kao u antičkom svetu, ili da je potpuno prognana kao u srednjem veku, pokazuje se da je ona veliki misaoni izazov prema kome u teoriji i praksi ne može da bude ravnodušnosti."¹ Upravo bi se period arapsko-islamske filozofije, koji nas ovdje interesuje, period od XV i početka XVI vijeka, pa do kraja XIX, i to u okviru Osmanskog Carstva i na našim prostorima, mogao smatrati jednim od antifilozofskih vremena. Ovdje treba imati u vidu da je riječ o jednom specifičnom društvenom poretku izvedenom iz "božanske volje" u kojem je "pravovjerni" dogmatizam vršio određeni neposredni nadzor i nad mišljenjem, limitirao i njegov predmet i njegovu metodu. Odgovori na pitanje o smislu, istini, razlogu i počelu svega traženi su u Bogu kao jedinom idealu i najvišem biću, pa je logično da je mišljenje bilo usmjereno ka njemu. Stoga, mjesto filozofije popunjava *spekulativna teologija* (kalām) i, s druge strane, različite forme *teozofije* (ḥikma il āhyya), a njoj (filozofiji) ostaje samo mišljenje, njegove zakonitosti i dijalektika. To potvrđuje i inventar naše baštine u kojem iz oblasti filozofije susrećemo djela iz *logike* (mantīq) i njenih poddisciplina: *disputacije* (ʿilm al-baḥṭ wa al-munāzara) i *nauke o pojmovima* (ʿilm al-waḍʿ). Na širem prostoru, u Osmanskom Carstvu, može se sresti poneki tekst, najčešće u formi komentara, o

* U ovom saopštenju se izlažu rezultati jednog dijela istraživanja vršenog u okviru projekta DC XIII/4-8 ("Prozna književnost na orijentalnim jezicima kod nas"), i to onog dijela koji se odnosi na, kako to istoričari arapsko-islamske filozofije uobičajaju reći, helenistički inspirisanu filozofiju.

1. Veljko Korać, *Filozofija i njena istorija*, "Naprijed", Zagreb, 1978, 96.

pojedininim filozofskim pitanjima i izvan ovih disciplina (moguće je da će se u daljnjim istraživanjima pronaći i u našoj baštini), ali oni, po svemu sudeći, predstavljaju eho nekih davnih "filozofskih" vremena.

Osim ovih disciplina, u širu oblast filozofije pridružuje se i jedan broj djela iz oblasti *politike* (*siyāsa*), mada bi se ona, po strožijim klasifikacijskim kriterijumima, mogla razvrstati u zasebnu grupu. Naime, kada se govori o ovim tekstovima, treba reći da se u njima najčešće ne može naći zaokružen pogled o temelju, smislu i biti politke. Filozofija je u njima, kada je ima, "rastočena", izražena filozofemima implicate ili eksplicite sadržanim, savjetima vladaru i maksimama koje imaju praktički i etički, pa time i vrednosno normativni karakter. U njima je, dakle, više riječ o političkoj praksi negoli o njenoj teoriji ili filozofiji. No, to nikako ne znači da oni nemaju svoju sasvim jasnu idejno-filozofsku pretpostavku i da su kao takvi neosmišljeni. Oni stoje, manje ili više, u uskoj vezi i oslanjaju se na najopštiju teoriju i njeno tumačenje svijeta i uloge čovjeka u njemu, te posebno na filozofiju prava i države. Stoga se one i u klasifikacijama tradicionalno vežu uz filozofiju gdje im je ishodište.

a. Logika

Kada se analiziraju tradicionalne klasifikacije nauka u arapsko-islamskom svijetu i one koje zatičemo početkom XVI vijeka, te osnovne karakteristike osmanskog obrazovnog sistema, lako se može uočiti da je logika, bilo da je definisana kao dio filozofije ili kao univerzalna propedeutika, imala poseban značaj. Njenom položaju doprinosilo je i to što su logičari, pa i drugi učenjaci, bili uporni da logiku određuju kao disciplinu koja uči vještini dokazivanja i istraživanja, disciplinu koja pruža tehniku mišljenja i drugim naučim granama, pa i teologiji, da je, dakle, -idući po prepoznatljivom tragu-oruđe za svaki naučni rad i naučnu misao uopšte.

Posljedica ovakvog odnosa prema logici kao nauci i njenog stabilnog mjesta u obrazovnom sistemu je izuzetno veliki broj djela iz ove oblasti u odnosu na ostale filozofske discipline i, uopšte, naučne oblasti. Tako, na primjer, u rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu u 5263 kodeksa evidentirali smo preko 300 rukopisnih djela iz logike. Sličan omjer je i u drugim zbirkama orijentalnih rukopisa.

Jedan od prvih naših autora (u hronološkom pogledu) koji se ogledao u ovoj oblasti je, kako to navode istraživači književnosti na orijentalnim jezicima kod nas, Mula (Mawlā) Abdulkерim (umro 1493) koji je zajedno sa još dvojicom dječaka (kasnije čuvenim Mahmud-pašom Anđelkovićem i Ajasom) zarobljen i odveden u Jedrene.² Prema ovim izvorima, Abdulkерim je, između ostalog, napisao i jednu glosu uz, na Istoku veoma popularno djelo, *Izvori svjetlosti o*

2. Vidjeti: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, 39-48.

logici (Maṭāli' al-anwār fī al-mantiq) Sirāğaddīna al-'Urmawīja (umro 1283). Međutim, ovo djelo do danas nije pronađeno. U toku istraživanja koja smo vršili posljednjih godina, izdvojili smo sedam naših autora za koje se mogla rekonstruisati (kod nekih istina djelomično) biografija i utvrditi identitet, i njihovih dvanaest djela. To su (hronološkim redom): Hasan Kafi Pruščak (1544-1651), Muhamed, sin Muse, Allamek (1595-1636), Mustafa, sin Jusufa, Ejubović-Šejh Jujo (1651-1707), Muhamed Čajničanin (1737-1792), Ibrahim, sin Ramadana (sredina XVII v.), Fadil Užičanin (sr. XVII v.) i Muhamed, sin Jusufov (prva polovina XIX v.).

Zajednička karakteristika analiziranih tekstova iz logike (izuzev dvije glose koje su tzv. kontekstualnog tipa i specifičnog karaktera), i pored evidentnih razlika i u širini zahvatanja logičke problematike i po dubini, je ta da su pisana s ciljem da obuhvate osnovna učenja iz oblasti logike ili sve dijelove logičkog organona, kako je na njega gledao klasični arapski aristotelizam. Logika je, po tom određenju, pretpostavka za svako mišljenje uopšte, a njen zadatak je da se "kroz analizu jezika izvrši analiza objektivne stvarnosti", te da se na taj način dođe i do naučne metode saznanja koje će biti potpuno sigurno i neoborivo. Istraživanje je pokazalo da se od Aristotela prihvata ne samo ovaj osnovni cilj nego i osnovni dijelovi njegovog logičkog sistema, što veoma ilustrativno pokazuju strukture ovih djela, kao i način obrade i odgovori na osnovnu logičku problematiku: teorija osnovnih predmetno-misaonih odredaba, teorija značenja i shvatanja istine, učenje o logičkim formama mišljenja, učenje o naučnoj metodi mišljenja-silogistici, o naučnom i nenaučnom dokazivanju i dr. Za ovu priliku ćemo, prema preovladavajućoj organizaciji i rasporedu građe nabrojati najznačajnija pitanja koja se obrađuju u ovim djelima. To su rasprave: O riječima-pojmovima; O univerzalijama; O definiciji i deskripciji; O sudu i neposrednim formama zaključivanja; O silogizmu i drugim formama posrednog zaključivanja (analogiji i indukciji). Unutar ove posljednje teme posebna pažnja se posvećuje: (a) apodiktičkom silogizmu; (b) dijalektičkom silogizmu; (c) retoričkom silogizmu; (d) poetičkom silogizmu; i (e) sofističkom silogizmu.

U središtu ovih logičkih istraživanja je učenje o *silogizmu* (qiyās), obliku deduktivnog zaključka koji, kako to kažu autori o kojima je riječ, jedini pruža "pouzdan metod" u dosezanju do naučnog, sigurnog i neoborivog saznanja. Sva ostala problematika je u funkciji njegovog boljeg razumijevanja ili u funkciji njegove primjene.

Potrebno je podvući, a na osnovu analize tekstova koji su bili predmet naše posebne pažnje kao i većeg broja tekstova iz logike koje smo pregledali i njihovog poređenja, da se među njima od djela udžbeničkog karaktera posebno izdvaja djelo Hasana Pruščaka *Kafijev kompendijum iz logike* (Muḥtaṣar al-Kāfī min al-mantiq)³ u kojem se na sažet, ali logičan i sistematičan način, daju definicije, odgovori na najznačajnija pitanja i osnovne klasifikacije, te kao takav i po

3. Vidjeti Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi*, Sarajevo, 1983, 61-85.

formi i po sadržaju predstavlja tipičan udžbenik. Treba, takođe spomenuti i veoma popularni udžbenik pod naslovom *Komentar Isagoge* (Šarḥ ʾIsāğūḡi) Mustafe Ejubovića.⁴ Od komentara, po širini i dubini obuhvata problema, po svojoj sistematičnosti, izvanrednom povezivanju osnovnog teksta, literature i sopstvenih misli i pogleda, posebno se izdvaja *Novi komentar "Sunčanog traktata"* (Šarḥ ḡaḡid ar-Risāla aš šamsiyya) Mustafe Ejubovića.⁵

Analiza i poređenje ovih tekstova s tekstovima iz logike nastalim u Zapadnoj Evropi, od recepcije cjelokupnog Aristotelovog *Organona* (1150-1250) do pojave moderne logike, nedvosmisleno pokazuje da je riječ o jedinstvenoj istoriji logike u dva paralelna toka ili u dva jezička izraza i kulturna i civilizacijska toka. Jednom stvaranom na arapskom jeziku i u krugu orijentalno-islamske civilizacije i drugom pisanom, najvećim dijelom, na latinskom (u kasnijem periodu i na narodnim jezicima) i u krugu zapadnoevropske filozofske tradicije.

b. Disputacija

Uz logiku, kao prevashodno filozofsku disciplinu koja se prvenstveno bavi oblicima pravilne misli i metodama naučne spoznaje, razvija se i disciplina koja se u izvornicima i kasnijoj literaturi naziva *ʿilm al-baḥṭ wa al-munāẓara* ili *ādāb al-baḥṭ*. Doslovno, to bi značilo *nauka o raspravljanju i vođenju diskusije (dijaloga)* ili, jednostavnije, *disputacija* ili *dijalektika*, u njenom izvornom, Platonovom značenju, a koje se odnosi na umijeće diskutovanja na temelju pitanja i odgovora. Naime, arapski logičari, posebno oni iz poznijeg perioda, su za potrebe same logike znatno reducirali onu problematiku koja je bila predmet posebne pažnje Aristotelovog djela *Topika*, a koje sadrži učenje o dijalektičkom ili vjerovatnom zaključivanju i djela *O sofističkim pobijanjima* koje sadrži analizu sofističkih tj., prividnih i lažnih dokaza. Stoga se i osjetila potreba za disciplinom koja će, naročito za potrebe spekulativne teologije čiji je osnovni zadatak bio da odbrani vjerovanje od negatora "dokazujući" dogme pomoću racionalnih argumenata, učiti pravilima i vještini vođenja rasprave. Tu su uputstva za onoga koji u diskusiji pruža motive da se njegova argumentacija osporava, da se postavljaju pitanja, da je, dakle, u poziciji *respondenta* (muʿallil), a i za onoga koji je u situaciji da treba da ospori argumentaciju, da postavi pitanje da je *oponent* (sāʿi). Iste ili gotovo slične potrebe će skoro, u isto vrijeme, u XIII vijeku i periodu skolastičke filozofije, na Zapadu rezultirati brojnim djelima istog sadržaja koja, najčešće, nose naslov *De disputatione*.

Za utemeljivača ove discipline na Orijentu se smatra Šamsaddīn as-Samarqandī (XII-XIII vijek), autor djela poznatog pod dva naslova: *Disputacija*

4. Autograf: Orijentalni institut u Sarajevu, br. 2379.

5. Autograf: Gazi Husrev-begova biblioteka, br. 793.

(Ādāb al-baḥṭ) ili *Samarkandijev traktat iz disputacije* (ar-Risāla as-Samarqandiyya fi al-ādāb).⁶ Do danas je sačuvano izuzetno mnogo rukopisnih primjeraka ovog djela. Ono spada i među najčešće komentarisane tekstove iz ove oblasti. Veoma popularno je bilo i djelo ʿAḍudaddīna al-Īǧīja pod istim naslovom *Disputacija* (Ādāb al-baḥṭ).⁷

Od autora koji nas ovdje interesuju, za ovu disciplinu je posebno značajan Mustafa Ejubović-Šejh Jujo, a treba spomenuti i njegovog učenika Ibrahima Opijača.⁸

Mustafa Ejubović je iz oblasti disputacije napisao devet tekstova, uglavnom komentara i glosa. Ne samo da ovaj broj djela govori o njegovoj izuzetnoj sklonosti i ljubavi prema ovoj disciplini, nego to izvire iz gotovo svakog njegovog djela.

Ejubovićeve izuzetna sistematičnost i pedantnost i u ovoj oblasti dolazi do izražaja. U *Srži disputacije* (Ḥulāsāt al-ādāb)⁹ Mustafa Ejubović, na bazi spominjanih traktata as-Samarqandija i al-Īǧīja, u uvodu i dva poglavlja veoma sažeto samo naznačava osnovne probleme disputacije, način sučeljavanja mišljenja (munāzara) respondententa (muʿāllil) i oponenta (sāʿil) i sl.

U okviru vremena koje nam stoji na raspolaganju, teško je nabrojati i same naslove ostalih Ejubovićevih djela iz ove oblasti. Međutim, treba naglasiti da je u tim djelima najčešće predmet pažnje bilo navedeno as-Samarqandijevo djelo *Samarkandijev traktat*, ali i djela al-Īǧīja i al-Širwānija.¹⁰

Iako je u nekim od spominjanih djela težište na pravilima prilagođenim pravnoj problematici, a u drugim teologiji, ili u njima dominiraju primjeri iz jedne ili druge oblasti, ipak se za sve ove tekstove može reći da izlažu pravila disputacije koja su primjenljiva za sve discipline. Sva problematika koja se u njima tretira mogla bi se, što ilustrativno pokazuje je *Komentar "Samarkandijevog traktata iz disputacije"*, razvrstati u tri grupe:

1. Definicija ove discipline i pobliže određenje osnovnih pojmova kao što su: sučeljavanje mišljenja, premisa, dokaz, zaključak, uzrok-posljedica, akcidenција, kontradikcija, opozicija i dr.

2. Definicija dijaloga i uputstva kako ga voditi, uspostavljati ili pobijati neku tezu (sa tipičnim: "Ako respondent postavi... , onda oponent treba da ..." i obrnuto) i

6. Vidjeti: C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur* (GAL), G I, 468; S I, 846.

7. Vidjeti: C. Brockelmann, GAL, G II, 208; S II, 287.

8. H. Šabanović, *Književnost...*, 444.

9. Rukopis: Orijentalni institut u Sarajevu, R 4726/II.

10. C. Brockelmann, GAL, G I, 468; S I 849.

Podatke o ostalim djelima Mustafe Ejubovića iz ove oblasti vidjeti u A. Ljubović, "Na marginama rukopisnih djela Mustafe Ejubovića-Šejh Juje (1651-1707)", *Hercegovina*, 3, Mostar, 1981.

3. Primjena ovih znanja u teologiji, jurisprudenciji i filozofiji (najčešće u prve dvije discipline) sa konkretnim primjerima i to na ključnim pitanjima.

c. Nauka o pojmovima

Dugo su postojala, pa i danas postoje, nedoumice gdje, prilikom klasifikacija nauka, razvrstati disciplinu koja se naziva *nauka o pojmovima* (‘ilm al-waḍ‘). Kao zasebna disciplina, ona se javlja prije XIV vijeka, a pojedina pitanja koja će ona tretirati nalaze se u različitim jezičkim disciplinama (retorici, gramatici, sintaksi), pravnim (pravna teorija-uṣūl al-fiqh), u logici i dr. To je dovelo u nedoumicu istraživače, mada je danas jasno da je *nauka o pojmovima* (‘ilm al-waḍ‘) prevashodno logička disciplina, ili dio logike. Naime, recepcijom Aristotelove logike arapski filozofi i logičari su nužno morali prihvatiti i osnovni zadatak logike (analitike) kako ga je definisao Aristotel, a to je da se kroz analizu jezika izvrši analiza mišljenja kao saznanja objektivne stvarnosti, te niz konsekvenci koje su proizilazile iz Aristotelovog pristupa. To znači, između ostalog, da se uspostavlja čvrsta veza u kompleksu jezik-mišljenje-predmet mišljenja, pa se logika stoga bavi ispitivanjem jezičkih formi iskaza i logičkih formi mišljenja. I u interesu logičkih istraživanja i primjene pravila logičkog zaključivanja neophodno je da svaka riječ i svaka rečenica budu definisani i s obzirom na značenje i s obzirom na formu i s obzirom na mjesto koje zauzimaju. Ovakvoj potrebi još više doprinose realne jezičke činjenice kao što su u jeziku brojni homonimi, sinonimi, paranimi, metaforičko izražavanje i sl.

Ova pitanja i njihova jasna rješenja dobila su karakter nužne pretpostavke u pristupu logici uopšte. Stoga se, koliko god da je logika imala preparatorni karakter za pristup bilo kojoj drugoj disciplini, pojavljuju Rasprave o pojmovima (riječima) kao uvodni dio u logiku koje imaju isti takav karakter u odnosu na samu logičku teoriju.

Kao osnivač ove discipline najčešće se spominje al-Īḡī i njegovo djelo *Adudadinov traktat* (o pojmovima) (ar-Risāla al-‘aḍudiyya (al-waḍ‘iyya)).¹¹ I ovaj traktat je, kao i većina sličnih u kojima se samo pokreću osnovna pitanja iz pojedinih disciplina, vrlo kratak, ali je bio izuzetno mnogo komentarisano.

Među našim autorima ova disciplina nije bila toliko popularna kao prethodne dvije, niti je pak, koliko je nama poznato, do danas sačuvan veći broj rasprava iz ove oblasti. Međutim, po našoj ocjeni, treba ipak reći nekoliko riječi o glosi koju je napisao Mustafa Ejubović. Prije svega zbog toga što po načinu kako je pisana i kritičkom odnosu prema tekstu kojeg komentariše zaslužuje pažnju.

Mustafa Ejubović je izabrao komentar spomenutog al-Īḡījevog traktata

11. C. Brockelmann, *GAL*, G II, 208; S II, 288-289.

kojeg je sačinio izvjesni 'Iṣāmaddīn al-Isfarā'īni (umro 1537),¹² uviđajući da se sa znatnim brojem tumačenja i mjesta u komentaru o problemima o kojim smo naprijed govorili ne slaže. Stoga on podvrgava analizi komentatorove stavove, jedan broj prihvata, a znatno veći opovrgava. Teško je bez detaljnije analize sva tri djela reći koliko je Mustafa Ejubović u svojoj kritici uspio i bio u pravu, ali se sa sigurnošću može reći da ovo djelo krasi, za razliku od većeg dijela ostalog stvaralaštva na orijentalnim jezicima kod nas, koje je bilo, manje ili više, opterećeno tradicionalizmom i epigonstvom, smjela, oštra i veoma spretno vršena kritika 'Iṣāmaddīnovih stavova, kao i stavova nekih drugih autora koje citira u svojoj glosi.

d. Politika

U uvodnim napomenama smo rekli da žanr političkih rasprava (*siyāset-nāma*) u orijentalno-islamskom stvaralaštvu svoje korijene ima u filozofiji. Kod al-Fārābija politika je, prema uzoru na Aristotelovu klasifikaciju, dio praktičke filozofije, a Ibn Sīnā praktičku filozofiju dijeli na moral (pojedince), obiteljski moral i politiku, određujući da je "ishodište ovih triju disciplina božanski zakon (šari'a)", a da je zadatak filozofa da ukaže na eventualne protivrječnosti između zakonom "idealno" postavljenih odnosa i realnog stanja. Međutim, ta tradicija filozofskog promišljanja sadržaja, formi i vrijednosti političkih i društvenih institucija-i u pravcu promišljanja o konkretnoj državnoj tvorevini i u pravcu izrade nacrt "uzorite države"-koja je utemeljena u djelima al-Fārābija, Ibn Sīnā-a, Ibn Baġġa, Ibn Rušda i drugih, kao da se, nakon "zlatnog doba" arapske filozofije, nauke i umjetnosti (od kraja XIII vijeka), postepeno gasi. Izuzetak će predstavljati monumentalno djelo *Muqaddima Ibn Ḥaldūna*. Istina javljaju se i drugi autori kao što su Ibn Taymiyya, Qāḏī Bayāwī, at-Tartuši, as-Suyuti i dr., ali su ove rasprave daleko od prethodnih i po načinu i po dubini promišljanja.

Ovakva vrsta *siyaset-nama* njegovana je i u Bosni i Hercegovini. Jedan od prvih koji je uočio znakove krize Carstva i na njih otvoreno ukazao, ne samo kod nas nego i u cijelom Carstvu, bio je Hasan Kafi Prušćak sa svojim djelom. Riječ je o poznatoj poslanici pod naslovom *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* (*Uṣūl al-ḥikam fī nizām al-ʿālam*). Kako je sadržaj ovog djela poznat stručnoj i široj javnosti¹⁴, to se na njemu nećemo duže zadržavati, ali je ipak potrebno ponoviti neke već ranije izrečene ocjene.

Pojava ovog Prušćakovog djela je rezultat specifičnih protivrječnosti koje su vladale u Osmanskom Carstvu krajem XVI vijeka i njegovog vlastitog

12. Isto.Rukpis: Gazi Husrev-begova biblioteka, br. 3957.

13. Ibn Sīnā, ^c*Uyūn al-ḥikam*, al-Qahira, 1954, 16.

14. Šire vidjeti: Hasan Kafi Prušćak, *Izabrani spisi...*

pokušaja da da doprinos reformi društva, te da se zaustavi proces propadanja čiji su znaci, za Prusćaka, bili sasvim uočljivi, i to u vrijeme kada je Carstvo bilo na vrhuncu moći u Evropi. Njegova poslanica predstavlja, prije svega, kritiku postojećeg stanja, a zatim protest protiv socijalne nepravde, protiv anarhije (političke, ekonomske i vojne), protiv zloupotrebe vlasti i zatvorenosti osmanskog društva prema Zapadu, posebno u pogledu novih tehničkih rješenja. Država treba da se zasniva na Zakonu, pa otuda njegovi pozivi na poštivanje Zakona, časti i imetka, za pravednije i humanije odnose (posebno prema narodu "poznatom u naše vrijeme pod imenom raja"), i u pozivu na "vraćanje prava obespravljenim" i ubiranju poreza bez nasilja.

Na kraju, recimo, da ovo Prusćakovo djelo pobuđuje posebnu pažnju orijentalista već više od jednog vijeka. A da je ono ostavilo vidan trag iza sebe i bilo predmet inspiracije kasnijih autora koji su pisali slične političke rasprave najbolje svjedoči spis Muhameda Prozorca (XVIII-XIX vijek), napisan 1801/2. na arapskom jeziku, pod naslovom *Uputstvo o uređenju države na osnovu islama* (Minhāg an-nizām fī dīn al-islām).¹⁵

Za razliku od Prusćaka, Muhamed Prozorac o samom uređenju države govori tek u trećem (posljednjem) poglavlju i Zaključku, a kao pretpostavku za to on prethodno izlaže, kako sam kaže, "osnove dogmatike i propise (pravne) prakse i pravosuđa". Dakle, s aspekta predmeta o kojem govorimo posebno je značajno treće poglavlje. U njegovom središtu je pravda (al-*adāla*), imanentno političko pitanje koje simbolizira uređenu zajednicu, državu kakva bi trebala da bude. On razrađuje pravednost u odnosima Boga i čovjeka (1), čovjeka prema samom sebi (2) i čovjeka prema ostalim ljudima, odnosno zajednici (3). Pravednost je, s jedne strane, Božji predikat, pa je poštivanje Zakona imperativ, ali je, s druge strane i neka vrsta moralnog imperativa koji se temelji "na čuvanju od svega što dovodi do propasti", bilo vlastite (čuvanje zdravlja, higijene i sl.), bilo propasti drugih ljudi ili cijele zajednice. Ovdje Prozorac zaključuje da između onoga kako bi trebalo i onoga što jeste postoji, posebno u odnosima među ljudima, nesklad, ili kako on kaže, deformacije, nered (*ihtilāl*).

U daljnjem tekstu Prozorac, po uzoru na Prusćaka, ukazuje na uzroke koji su doveli do nesklada, ističući, u prvom redu, ignorisanje pravde, a zatim vrši podjelu ljudi na staleže, te ukazuje na glavne krivce za krizu u kojoj se našlo Osmansko Carstvo. Interesantno je napomenuti da Prozorac, za razliku od Hasana Prusćaka, upućuje kritiku, prije svega, nižim strukturama iz upravne i sudske vlasti. Na kraju svog djela on izvodi zaključak da je moralni preporod ili, kako autor kaže, duševna borba protiv zla, "velika borba" kojom se postiže poslušnost prema Bogu, što je osnovni preduslov za izlazak iz krize. Međutim, "...premda obrazovan čovjek", kako stiče Omer Mušić, "ni ovaj pozni epigon H. Kafije nije mogao da sagleda i uoči osnovne slabosti Osmanske Imperije ni u

15. Rukopis: Orijentalni institut u Sarajevu, R 3790.

momentu kada su oni bili i suviše očigledni."¹⁶

Osim ove dvojice autora, u žanru političkih rasprava ogledala se, prema našim saznanjima, još nekolicina autora.

Jedan od njih je Muhamed Nerkesi (oko 1584-1634). U njegovom čuvenom djelu *Nerkesijevo petoknjižje* (Ḥamsa-i Nerkesī), drugu knjigu čini spis pod naslovom *Kanon pravog puta*¹⁷ sastavljen 1623/24. godine i posvećen sultanu Muratu IV. Ovdje se radi o prevodu sa perzijskog na turski jezik djela pod naslovom *Traktat o moralu vladara* (Risāla-i aḥ lāq as-sul ṭāniyya) koje je bilo namijenjeno ilhanidskom (mongolskom) vladaru Oldžaitu-u (um. 1316),¹⁸ a kojeg je Nerkesi proširio iznoseći neke događaje iz osmanske historije, kao i slučajeve kojima je sam bio svjedok.

Drugi autor na kojeg želimo ukazati je izvjesni šejh Ali iz Prusca (um. 1747), koji je napisao kraći tekst pod naslovom *Rasprava namijenjena vladaru, emirima i kadijama*,¹⁹ prvobitno napisana na arapskom jeziku, a potom prevedena na turski. U njemu autor traži od adresata da prema raji budu pravedni, da sprečavaju nasilje, da ne otimaju tuđi imetak, da kažnjavaju nemoral i razbojništvo, a posebno traži da se kontroliše rad kadija i niže administracije.

Na kraju, zbog izuzetno oštre kritike lokalnih organa vlasti, spomenimo i djelo Muhameda Emina Isevića (um. 1816) *Prilike u Bosni*,²⁰ mada ono ne spada u ovaj žanr nego u djela istorijskog karaktera.

Opšta karakteristika djela iz politike je da su ona, daleko više nego ona prethodna o kojima smo govorili, bila više okrenuta neposrednoj okolini i životu sredine u kojoj su nastala. U tim tekstovima se mogu naći sadržaji na osnovu kojih se može reći da su ovi spisi, koliko-toliko, bili okrenuti aktuelnim društveno-ekonomskim i intelektualno-moralnim problemima, pa time bili i u vezi s realnim društvenim i političkim životom.

16. O. Mušić, "Minhaḡu-n-niẓā m fi dīni-l-islām od Muhameda Prozorca", *POF*, 5, (Sarajevo) 1954/55, 181-198.

17. *Ḥamsa-i Nerkes ī*, Bulaq, 1225 (1839) i Istanbul, 1285 (1868).

18. Vidjeti: *Enzyklopaedie des Islam*, Leiden-Leipzig, 1936, Bd. III, 1053.

19. Vidjeti: O. Mušić, "Minhaḡu...", 182, posebno bilješka br.6.

20. A. S. Aličić, "Manuskript *Ahvali Bosna* od Muhameda Emina Isevića (poč XIX v.)", *POF*, 31/32, (Sarajevo), 1984, 163-198.

ŠIRENJE ARAPSKO-ISLAMSKE FILOZOFIJE (FALSAFA) U NAŠIM KRAJEVIMA

R e z i m e

U ovom saopštenju se izlažu rezultati jednog dijela istraživanja vršenog u okviru projekta "Prozna književnost na orijentalnim jezicima kod nas", i to onog dijela koji se odnosi na, kako to istoričari arapsko-islamske filozofije uobičajaju reći, helenistički inspirisane filozofije. Predstavljeni su najznačajniji autori i sadržaj njihovih djela iz oblasti logike (manṭiq), disputacije (‘ilm al-baḥṭ wa al-munāzara), nauke o pojmu (‘ilm al-waḍ‘) i politike (siyāsa). Posebno značajan doprinos širenju i razvoju arapsko-islamske filozofije od naših autora dali su Hasan Kafi Pruščak (Ḥasan Kāfi al-Āqḥiṣārī, 1544-1616) u oblasti logika i politika, te Mustafa Ejubović-Šejh Jujo (Muṣṭafā b. Yūsuf b. Murād al-Mostārī, 1651-1707) u oblasti logike, disputacije i nauke o pojmu.

THE SPREAD OF ARABIC-ISLAMIC PHILOSOPHY (FALSAFA)

S u m m a r y

The present paper presents the results of the researches done in the framework of the project entitled "Our Prose Literature in Oriental Languages". The results presented here deal with Islamic philosophy of Hellenic inspiration, as historians of Arabic-Islamic philosophy use to define it.

The paper presents the most important authors and the content of their works in the field of Logic (manṭiq), Disputation (‘ilm al-baḥṭ wa al-munāzara), Science of concepts (‘ilm al-waḍ‘) and Politica (siyāsa). The most important authors for the development of Arabic-Islamic philosophy, among our authors were Hasan Kafi Pruščak (Ḥasan Kāfi al-Āqḥiṣārī, 1544-1616) in the fields of Logic and Policy and Mustafa Ejubović-Šejh Jujo (Muṣṭafā b. Yūsuf b. Murād al-Mostārī, 1651-1707) in the fields of Logic, Disputation and Science of concepts.